

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В., упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

П'ЯТДЕСЯТ ЛІТ “ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН МАЛУРУССКОГО НАРОДА” АНТОНОВИЧА І ДРАГОМАНОВА

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць — “Исторических песен малорусского народа”, виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першій томі — 10 серпня 1874 р., в грудневій книжці “Вестника Европы” за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу*. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її титуловій сторінці; 1875-м роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалась (цензурний дозвіл 4 квітня т[ого] р[оку]). Більш її не виходило.

В довгій ряді етнографічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріалу — хоч би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи “Запорозьку старину”*, тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків* ставивсь до сього діла занадто свобідно, не спиняючись перед свідомим власним компануванням та поправлюванням автентичного матеріалу. Київська ж громада 1860-х рр.* хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'яснену найкращими своїми науковими силами.

“Треба звести тексти і варіанти пісень; далі треба об'яснити їх — відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялась наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народного в тім, що вважалось і видано за таке в часах раніших, менш перебірчивих, — а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків” (с. II)*.

З яким зацікавленням, а навіть ентузіазмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього плану, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіславова*, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участі в збиранні матеріалів:

“Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої програми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Отже, скрізьно у нас одна думка й о однім мова: слати наші записки докладом до сього видання та й записувати далі серед співучого народу — щоби як уже

не дорогоцінними думами, то множеством матеріалів додержати Вам рівновагу, — щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошах, то бодай у праці: — доки за рік-два видання ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуються і переписуються, казки лагодяться, а тимчасом гімназисти-громадяне, що на селі, — при жнивях записують далі, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі підмовили ми іногді двох лірваків до себе; та лихо — бояться сліпці співати про Морозенка і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. Зате сими днями за другими заповнюють на храму у Лисці. За їх помочою збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваємося, той тогди висилаємо, щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас єсть, отже й був — жив, і має він свою історію, хоть і правда, що пасивну”.

А посилаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

“Слава вам, мужі кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучності його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислів’ями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до вашого видання, що вам з-під Карпатів шлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не багата, і тому, що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих, що ми у Станіславі на похваті найшли. Та за перепискою і за порозумінням з тими людьми, що по жнивях назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку посилку, як теперішня, на руки засилати, доки наблизиться за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських — нашою причиною і на власну руку, — віддамо довг народові нашому, та й будем вмирати”¹.

Живо захоплювала громадянство ся праця і на Великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої раніші збірки, робили нові спеціальні розшукування за новими текстами й варіантами, брали участь в спорядженні сього корпусу, вибирали й зводили варіанти. Поруч ветеранів українського народництва, як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М.Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій, як М.В.Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів. Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів,

¹ Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. — “Збірник філол[огічної] секції Н[аукового] т[овариства] ім.Ш[евченка]”, [т.] XIII, 1910, с. 3–[4] і [примітка] 7 [на с. 3, с. 7–8].

О.Русов, Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів*, Андрієвський, Лоначевський, Судовщиків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Зайкевич*, Симашкевич, Кропивницький, С.Ф.Ліндфорс — потім дружина О.О.Русова, Олена Косачева — сестра Драгоманова й ін. Було се дійсно громадське, всенародне діло, ведене з завзяттям і захопленням, в почутті обов'язку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрій заявляли претензії російські й польські імперіалісти, і осудити їх політику. Поясняючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшифровував її потім, за кордоном: провідники боротьби за всенародне визволення мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. "Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю* і неправду в громадах... для цього треба, щоб коли не всі люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так, а не інакше жити. Так, значить, і виходить, що ніхто не може увільнити громади від неволі й неправди, як не вони самі (люде)". І тут не раз народна творчість, і зокрема народні пісні, дають найкращий ключ до соціально-політичного світогляду мас. "Пісня для неписьменного чоловіка все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо, власне, через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її пам'ятав, — та ще й не один чоловік, а цілі тисячі". "З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битись з неволею на їхній землі"¹.

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно — хоч, може, не так ясно, як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й громадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначніші сили, котрими розпоряджала ся генерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, зрозумінням і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціальні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вийшли за межі історичної поезії у властивим значінні слова:

"Хід роботи в виборі, об'єднанні і толкуванні пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні — себто пісень з іменами осіб і подій, записаних в літописях, поволі привів нас, — писали вони потім в передмові, — до неминучої потреби прийняти термін "історичні пісні" дещо ширше, ніж приймали його інші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в зв'язку з усею обстановою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показчики тих процесів, що переходять в загальнонароднім житті. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі пісні, на котрих відбилися зміни соціального устрою

¹ Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3*.

сього народу, — як інші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, інші — родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінні — як би вони не називались щодо форми, матимемо *поетичну історію соціальних явищ в Полудневій Русі*¹ щонайменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасування панщини і угорське повстання в Австрії в 1848 році і визволення селян та польське повстання в Росії в 1863 р. Багатство сього роду пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії, вражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами в XIX віці і всі заховані в пам'яті неписьменного сільського люду”*

Супроти сього, редактори збірника своє завдання, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб вияснити, “наскільки пісні, заховані пам'яттю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсності сих віків, що змінювались послідовно”, — виявити “реальний художній характер пісенної творчості малоруського народу” (с. XVI)*.

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронологічного порядку в розкладі свого поетичного матеріалу. Слідять за “поетичними репродукціями” різних епох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і подій в їх хронологічній послідовності, і наводять твори народного репертуару різних форм і різного характеру — але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), балади — або як їх звать тепер часом: “низші епічні пісні”, пісні історичні у властивім розумінні сього слова про особи і події, і нарешті — так звані думи, але тільки ті, які сильніше закрашені історичною закрускою, яскравіше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом згруповані спочатку пісенні твори, в яких відбивається “вік дружинний і княжий”, по термінології редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про воротаря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила*; легенда-співомовка, *captefable**, про Михайлика й Золоті ворота*, котру редактори вважають останками колишньої “думи” про Батіїв погром, що затратила свій колишній “віршовий епічний характер” — захований тільки в одній чотиристишній строфі; і, нарешті, кілька балад з іменем “князя Михайла” та згадками “княжого боярина”. По гадці редакторів ці останні характеризують епоху виродження дружинної верстви: “дрібної феодальної боярщини” XV—XVI в.

Разом сей дружинний відділ займає несповна п'ять аркушів друку і містить 20 номерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть “пісні віку козацького”, поділені на кілька відділів. Перший, що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок “Боротьба з татарами й турками”; в величезній більшості згруповані тут думи і пісні,

¹ Курсив в оригіналі.

що займаються темами татарської та турецької неволі; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класифікації редакторів) номерів дум в більш-менш повнім виді і два фрагменти, решта — 37 номерів — се історичні пісні й балади; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 номерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славну "думу" про трьох ватажків, що так довго парадувала по різних антологіях та історіях літератури як найкращий взірць української народної поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви¹; одну (про Івана Богуславця) згнали вже в дальшій випуску, доставши нові варіанти; при деяких також одмічені сліди "рук грамотної людини". Головна увага коментаторів була звернена на вияснення історичного підкладу творів — тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи інша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фольклорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною — се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках "Вестника Европы".

Другий том мав, по плану укладчиків, обіймати II і III відділ "пісень віку козацького": II відділ містив пісні "про боротьбу з поляками за Богдана Хмельницького", III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм[ова] до II т.) се все було приготовлено до друку вже восени 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і звідусіль стала напливати сила нового матеріалу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С.Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького)*. Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізніших часів, тому редактори порішили нашвидку доповнити тільки матеріал про Хмельниччину і випустити його окремо, як I випуск II тому, додавши до того деякий матеріал книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного, опубліковані свого часу Максимовичем* (повний текст Петерб[урзької] публіч[ної] бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубев*), деякі вірші про Хмельниччину і пізнішу драму "Милость Божая Україну от обид лядських свободившая". З народних творів сюди ввійшли 6 дум більш-менш суцільних і два фрагмента та 10 пісенних номерів — з котрих одначе тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень, інші — механічно зв'язані з історичними йменнями пісні різних категорій або невеличкі фрагменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницьким, почасти друкованих в раніших збірниках, почасти одержаних в рукописах, знов був редакторами висортований, а "опорочені" тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

¹ Нові українські пісні про громадські справи, с. 127.

Друга частина тому — “Пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерті Б.Хмельницького до першої руїни Січі й кінця Мазепи в 1709 р.”, як їх потім характеризував Драгоманов^{1*}, — для котрої прийшло стільки нового матеріалу, мала вийти слідом — але не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань* толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осені з планами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звітний заборонний указ*. Друку етнографічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та, мабуть, і Антонович також уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і Київською громадою, коли Драгоманов став планувати продовження сього видання за кордоном, а Київська громада доводила безхосенність* такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такому покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущенням всього, що зверталось би против російського режиму, і допущенням того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне поняття. Се може нам пояснити, чому видання третьої книжки козацьких пісень так загаялось.

В кожному разі Драгоманов категорично пише (1883 р.), що, виїздячи за кордон, він розділив “зведені до купи спільною працею списки пісень” з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цикл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв інші пісні XVIII віку і весь матеріал XIX (пісні рекрутські, кріпацькі, пісні про волю, “про найми і здирство”). Він потім і опублікував значну частину свого матеріалу з початку, в 1881 р. — загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерті Олександра II, з багатьма цитатами, а далі — серію пісень про першу руїну Січі, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині — се зложилось на дві книжки “Політичних пісень українського народу”*², випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

Таким чином, первісний план не був сповнений. “Повна історія нашого народу в його власних піснях” не справдилась. Лишилась невиданою вся серія пісень, зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й балади з польського володіння XVIII в. — в тім числі весь цикл гайдамацький; “козацтво по руїні нової Січі: запорожці в Туреччині і чорноморці”, по класифікації Драгоманова; нарешті — пісні на соціально-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

¹ Нові пісні про громадські справи, с. 127.

Нинішнє п'ятдесятиліття нагадує нам про сю недокінчену працю, про сей несповнений обов'язок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитись.

Приймаючи катедру історії українського народу у Всеукраїнській академії наук*, — що зійшлося з отсим п'ятдесятиліттям, я поставив собі в обов'язок, між іншим, і відновлення сеї недокінченої попереднім поколінням істориків праці — з деякими неминучими змінами в її переведенні, які диктуються змінами в напрямках і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала сьому поетичному корпусові значіння національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходилось тоді до сього матеріалу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потребуємо їх *тепер* так висувати на перший план. Ті соціально-політичні завдання, до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розв'язані чи розв'язуються іншими методами і засобами.

Ми й тепер не заперечимо, що сей писаний матеріал дуже цінно відбиває в собі соціальні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з сього боку уваги історика соціального життя — хоча народні маси за сей час виявили своє соціальне обличчя далеко виразніше іншими способами.

Але студіювання сього самого й іншого поетичного матеріалу переконало нас, що надія подати "повну історію нашого народу в його власних піснях" була перебільшена; що поетична творчість і традиційна пам'ять народу не спиняється скільки-небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивності колишнього вражіння чи заінтересування сих мас тою чи іншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні психологічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не тратять сього інтересу просліджування, які саме факти відбилися в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрої розглядались ці поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватись однобічною. Бажання його укладчиків — взяти від них все для *історичного* толкування — мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшення, яке віддає сьому прислугу, вказуючи, через вичерпання певного методу досліду, необхідність підійти до сього матеріалу з іншими мірами й критеріями.

Се й робили пізніші дослідники, які звертались до сього матеріалу. Тимчасом як пок[ійний] Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль, недугою перерваній праці ("Студії над українськими народними піснями

ми”, 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріалу з історичного становища, пок[і́йний] П.Г.Житецький поставив питання про думу як літературний рід: зв’язав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича — Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав історично-літературному і стилістичному аналізу. Сею дорогою пішли потім інші, молодші, дослідники, як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фольклорист-музик Філарет Колеса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремішнього літературно-музикального роду.

З другого боку, ряд дослідників — почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова і кінчаючи нині працюючими, як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ін., — присвятили чимало праці виявленню тем дум і балад, їх міжнародним розгалуженням, зв’язкам мотивів дум і пісень, переходам пісень “іменних” і зв’язаних з історичними йменнями й подіями до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаєм. Класична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми*, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець, дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального європейського матеріалу і отсього неустанного процесу, так би сказати, історіозації і деісторіозації поетичних тем: прив’язування новелістичних, побутових, анонімних тем до історичних імен і подій та наверхствовання певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи баладних темах, і навпаки — оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих “нижчих епічних пісень”. З сього боку праця Чайльда послужила — можна сказати — школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толкування таких епічних пісень, і нашої українській етнографії й історичній поезії — яка, на жаль, в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енергії досліду, ще належить багато взяти з сеї інтернаціональної лабораторії. Належить взяти і нам, приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданням і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принцип історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанні старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладання по хронологічній схемі різних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причини. Поновляючи завдання можливого повного корпусу історичних пісень, дум та історично-побутових, “бродячих пісень”, як їх називали редактори старого корпусу, або нижчих епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткості баладами, ми мусимо підходити до сього матеріалу не з виключно історичного, тим менше — хронологічного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо угрупувати матеріал власне з сього становища, а не розбивати й розпорошувати по хронологічній схемі, так, як се робилось тоді.

Виходячи з цього принципу, пісні обрядові всіх категорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею*.

Серед неї на першій місці стоять *думи*, так, як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу як найбільш оригінальний в формі й змісті, спеціально український рід. До їх корпусу вони ввійшли тільки частинно й губились серед іншого пісенного матеріалу. І так з того часу і досі, як се не дивно, ми не маємо повної збірки дум — сеї найкращої й найхарактернішої, найоригінальнішої категорії нашої усної поезії. Нинішнє п'ятдесятиліття нагадує ще раз сю прогалину.

Треба нарешті дослідникам і громадянству мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліди, серед котрих перше місце після праць П.Гн.Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Філарета Колесси, вияснили вповні, що ми маємо тут ясно визначену певними мелодичними, ритмічними, стилістичними і настройовими позначками літературний рід, вповні оригінальний, органічно розвинутий на нашій словесній ґрунті.

Назва *думи*, котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори як на особливу літературну категорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не звісна ні в народнім ужитку, ані — здається мені — навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалась ніколи до поетичного твору, пісні абощо. Пішла вона, по всякій правдоподібності, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію думи, цитує при тім характеристику польського літературного критика К.Бродзінського, який одначе вжив се слово не в нашій розумінні дум, а так, як уживалось воно в польській літературі — в значінні елегічних пісень¹.

Найстарший факт того роду — се згадка Сарницького в 2-й половині XVI віку про "елегії, quos dumas Russi vocant"* , причім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки українців по національності, але й "людей з Руси" як означення провінції і географічного розповсюдження цього терміна — "думи". У інших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головно до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII в. популярними сербськими співцями й спеціалізувались кінцем кінцем як означення українських пісень. Саме се слово могло бути принесене "сербами" в значінні епічної пісні (в болгарській мові дума зна-

¹ В передмові до першого видання пісень ("Малороссийские песни", 1827), с. VI, Максимович пише*: "Особенно замечательны думы — героические песнопения о былинах, относящихся преимущественно ко времени гетманства — до Скоропадского. Их и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малороссийскими рапсодами. Восемь таковых дум издал князь Цертелев под названием: "Опыт собрания старинных малороссийских песней". Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського* (з російського перекладу): "Малороссийские думы известнее сербских песней. В них гораздо более сладкой меланхолии; в песнях же военных более силы и картин пиитических".

чить “слово”). Ділом Максимовича було се, що він спеціалізував сей вираз в приложенні до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневським в “Запорозькій старині” й утрималась в нашій фольклористиці, неважаючи на різні пізніші вагання, спричинені, в ґрунті речі, тим же польським уживанням сього слова. Так, Лукашевич вернувся був до вживання “думи” як терміна для кожної елегічної чи взагалі лірично-закрашеної української пісні*, в розумінні Бродзінського й інших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневського¹, хоч не ставив собі завданням дати зовсім точне означення думи, підійшов досить близько до сучасного розуміння її. “Пісні моралістичні, — каже він в передмові до своєї збірки*, — іноді з’являються в формі думи або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народного життя”. Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892) в першій праці, що ставила собі завданням дослідити її як літературної форми, — як свого часу Срезневський — підкреснув замислування думи в римуванні — не дуже добірним, але, можливо, якнайбагатшим, і вплив сього римування на строфічну будову, або періодизацію думи (“як тільки з’являється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих”). Але поза тим підніс ще й тісний зв’язок ритмічної будови з синтактичним укладом:

“Кожен стих думи, який би не був його обсяг, — пише він, — містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версифікації). В поміч акцентів, для яснішого відрізнення одного стиха від другого приходить ритм — і один той самий ритм сполучає іноді більш десятка стихів. Стих думи іноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей зв’язується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується вражіння текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звуть сей розмір ритмічною (“мерною”) прозою, і дійсно, відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненної промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежності від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (напевом), дуже типовим,

¹ Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу, відзивався про них так: “Дума не песня, хотя и поется, подобно песне, под звуки бандуры; рифмы в думе не составляют необходимости, а суть только роскошь, служащая к большому украшению благозвучия. Чем более рифм, чем чаще рифмы, тем лучше слог думы”*.

але в музичнім рисунку дуже нехитрим. Напів сей не що інше, як мелодійний речитатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха — то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомості стиха, для котрого не обов'язкова симетричність частей, зв'язаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатором стиха, надаючи йому той чи інший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси ліричний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконання думи"¹.

До сеї досить повної характеристики кілька суцільних рис додав як спеціаліст в ритмиці й музиці Філарет Колесса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенні думи як музикального і літературного типу: "Дума се мелодичний речитатив із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації, рецитація, достосована до синтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак різнovidні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мелодично-ритмічні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначають граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах.

Віршова будова дум ґрунтується головню на паралелізмі, що проявляється аналогічним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастіше дієсловним римом"².

Отже, при всій конвенціональності назви думи самий сей рід словесної творчості вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути нарешті представлений в усій цілості і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як об'єкт дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслугує своєю національною і загальною вартістю.

При всій своїй оригінальності і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім зв'язку з ріжними архаїчними формами, як українськими, так і іноплеменними, і через се, власне, мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства — як одна з дійсних перлин нашого народного життя, але й для дослідника творчості взагалі як дуже інтересна і своєрідна її категорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчості — ті, що найбільш цінилися дослідниками-

¹ "Мысли о народных малорусских думах", первісно в "К[іївській] старині", 1892, [кн.] I, с. 26—29*. До влучних помічень шан[овний] дослідник додав замітку менше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається припадковість і конвенціональність самої назви дума, з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: "Таким образом, стихотворная форма думы находится в полном соответствии с ее внутренним строем, который выражается самым названием ее". Назва "думи" нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно зв'язана з нею.

² Мелодії українських народних дум, [серія] I, с. XXXIII (1910)*.

істориками, — мусять уважатись верствами не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для сього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко схвильованого почуття іншого порядку, ніж побідні настрої циклу Хмельниччини — найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач, “невільницька псалма”, — як старі кобзарі називали “настоящі” пієси сього репертуару, — се, по всій очевидності, таки дійсно перша підстава, основний тон його. Зовнішня будова думи — се степенування виразу і настрою через наверствовання паралельних, симетрично наголошених і спільним римом закінчених стихів, очевидно, утворилась не для іншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Опублікування першого корпусу українських голосінь, довершене недавно працею галицьких дослідників*, дало змогу ближче приглянутись сій — до нині ще захованій архаїчній галузі патетичної лірики й перевірити раніше вже зроблені помічення над аналогіями українського голосіння з ріжними формами української лірики. Філарет Колесса свою новішу працю про походження дум* спеціально присвятив їх аналогіям з голосіннями за помершим і збирає свої помічення в такій тезі:

“В думках бачимо лише вищу стадію того самого речитативного стилю, який виступає в голосіннях на давніших ступнях розвою, у примітивнішому складі: відси й беруться деякі ріжницї між одними й другими. Та голосіння споріднені з думами не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними образами та глибоким ліризмом”*.

Автор на потвердження посилається на виводи дослідників про примітивне сполучення похоронного обряду з співами і хороводами, користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського*. Він вказує на генетичний зв’язок початків героїчної епіки з похоронним голосінням, власне з епічним елементом його: прославленням діл помершого. Можна вказати на ще яскравіше представлення справи з сього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Гаміра (Gummere) про “Початки поезії”*, що свого часу була прийнята з великою повагою західними науковими кругами як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але, на жаль, мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні зав’язки епічної пісні-балади, він дає дуже інтересні вказівки на зв’язок її з весільним і похоронним обрядом, з оплакуванням помершого і прославленням його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на помсту за нього. Без сумніву, в “плачі” треба справді шукати зав’язку того патетичного тону, що характеризує музичну й словесну будову думи*.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і сильно виявленій формі в невольницькім плачу, котрого маємо два варіанти — плач невольників і плач невольника, і в описах смерті козака чи невольника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив приходить в думках про “рубаних

козаків" (Федора Безрідного), про самарських братів, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно, зазначили се, що "найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова" (передм[ова], [с.] XV), і вказали на аналогії сеї невірницької думи з "Словом о полку Ігоревім", — що "на добрую долю есть сказание о неволе братьев Игоря и Всеволода у половцев", і щодо форми може бути назване "южнорусскою думою XII в., не имевшею только рифмы новейшей украинской думы". В своїм аналізі "Слова" (в "Історії української літератури") я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невірницькими думами, з одного боку, з голосіннями — з другого. В нашій словесності се були, очевидно, тони такі ж старі, як похоронний обряд. Але коли ми питаємо себе, коли і в яких обставинах сі мотиви мусили дістати останнє літературне оброблення, се дасть нам відповідь і на питання, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо сі теми, інакше сказавши — коли остаточно сформувалась нинішня форма думи.

Сеї момент, знов-таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новіші історичні та літературні досліди вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострилися напади степовиків на Україну, забирання її людності до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невірника, мотиви боротьби за його визволення і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені, — се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовської держави з Кримською ордою, з Менглі-Гераєм, що, ставши васалом Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енергію своєї орди на руйнування України як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козаччина не зломала до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забирання у неволю, відірвання бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невірне і вільне ренегатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволення бранців, її успіхи й невдачі, трагічний кінець козака, що кличе до помсти його товаришів, і т. д. Вони й були, очевидно, оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесенім тоні, за поміччю загальних місць чи мальовничих засобів народної поезії свійської і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними "сербамі", що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найближче підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принципах історично-літературного дослідження — еволюції сеї поетичної творчості. Се невірницькі плачі і плачі над долею невірника, про котрі я сказав. Але тимчасом як самі невірницькі плачі дійшли до нас в такій свіжості і безпосередності,

як вони могли співатись на українських базарах XVI в., інші елементи сеї первісної невольницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характеру, з побутовою або моралістичною закруткою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця, про сокола й ін. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загальнопобутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, держаний уже не в елегантному, а в триумфальному тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема гіркої самотньої козацької смерті — далеко від роду і батьківщини — так само розроблюється в різних напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи іншу мальовничу деталь козацького життя (прощання козака з бандурою — цікаве особливо своїми полудневослов'янськими аналогіями), то підносить престиж козацького війська (Федір Безридний). Іншим разом розвиває поетичні мотиви на тему гіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнання пасинка з дому вітчимою). Переходить в сумовиту іронію над гірким горюванням козацької сім'ї, полишеної козаком на власне призволення. Але, з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поєдинок обідранця козака над пишним татариним. А звертаючи вістря сеї антитези замість турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціальну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків-срібляників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елементу, дума часто і залюбки, для більшої документальності прикрашає свої оповідання географічними та історичними йменнями. Сі нібито документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи іншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум набирали імена з послуху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні* прізвища і ситуації, і надавати їм якоесь серйозне значіння не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу або відбиття дійсних географічних, економічних або культурних обставин дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї групи тільки підкрашені історично, але не історичні в основі. Вони повинні студіюватися з становища історично-літературного, порівняно-фольклорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець кінцем тема думи. Так, під думою про Самійла Кішку викрито історію невольницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізніших верств в нашій репертуарі, і в історії розвою думи се, без сумніву, одна з новіших стадій. Поруч неї могли бути ще інші пізніші верстви, які не дожили до наших часів так, як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського*, дає взіреть таких пізніших композицій, збираних з різних загальних місць, для поетичного оповідання про пізніші події. Вона становить явище, аналогічне з такими ж пізнішими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні, й дає здогадуватися про цілу пізнішу історичну верству, очевидно, затрачену в традиції XIX віку. Правдоподібно, тут були думи про різні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загальноінтересного епічного змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватись, коли затиравсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуару дум. Невважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визначається різнородністю, багатством різних течій і мотивів — особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів, а самі являються контамінацією, сполученнями різних загальних місць, взятих почасти з тих дум, які ми маємо, почасти — з нині вже затрачених. Історично-літературному дослідові зістається ще велика, інтересна, вдячна робота на сім полі.

Але передусім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене якнайскоріше. За тим може прийти згодом історично-літературний, порівняно-фольклорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музикальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус історичних пісень, далі — балади. Розуміється, я не хочу недооцінювати всіх трудностей переведення сього плану в нинішній розбитті наукової праці, розпорошенні колишніх збірок матеріалів і т. д. Я даремно розпитую за різними рукописними матеріалами: текстами, зібраними для старого видання, і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друкувалися всі видані тексти; може бути, що з часом, при заінтересованості сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу видання, скажимо, отсього корпусу дум я вважаю недопустимим. Дуже можливо, що та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, "робочий", і тільки згодом буде заступлена виданням дефінітивним, "ne varietur"* . Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересування, руху на сім полі, відкриття нових матеріалів і под. — тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, має, між іншим, зайняти катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити деякі питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти, вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріали, не вивезені за кордон Драгомановим, — тексти другої половини XVII в. і цикл гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записі Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Києва в 1870-х рр. пок[ійний] Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікування, як се він потім розповів в “Житті і слові” 1895 р.?*

Хто знає, де взагалі переховуються які-небудь записі дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопіювання. Бо при виданні бажано взяти до уваги всякі записі, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.

Квітень 1924 р.

*Читано на прилюднім засіданні
Історичної секції 11 травня 1924 р.*

КОМЕНТАРІ

П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 97–109. Підпис на початку статті: *Акад. М. Грушевський*. У кінці статті зазначена дата написання: “Квітень 1924 року” та позначено, що доповідь зачитана на “прилюднім засіданню Історичної секції 11 травня 1924 р.”.

Автограф (синіми чорнилами із правками олівцем) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб.17217. — 44 арк.). Спочатку підпис був “Акад. М.Грушевський”, потім виправлено на “Акад. М.Грушевський”.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п'ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 171–186.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди піввікового ювілею виходу в світ першого тому праці: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова*. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV + 336 с.; Т. 2. Вып. 1: *Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком*. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI + 166 с.

с. 3 ...в грудневій книжці “Вестника Европы” за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу — йдеться про розлогу рецензію: *Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы: Журнал истории, политики, литературы*. — С.-Петербург, 1874. — Декабрь. — С. 573–629.

Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи “Запорозьку старину”... — йдеться про працю: *Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн.* — Ч. 1, кн. 1: [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1833. — 132 с.; Ч. 1, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория]. — Харьков, 1833. — 140 с.; Ч. 1, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания]. — Харьков, 1834. — 168 с.; Ч. 2, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1834. — 82 с.; Ч. 2, кн. 2: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1835. — 190 с.; Ч. 2, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1838. — 168 с.

...весь той гурток молодих українських романтиків... — йдеться про літературно-фольклористичний гурток поетів-романтиків, заснований І.Срезневським разом із І.Розковшенком, О.Шпигоцьким та братами Ф. і О.Євєдькими у Харкові наприкінці 1820-х рр. Ці дослідники, як й інші представники українського романтизму, зокрема

М.Цертелев і М.Максимович, не розмежовували авторський, літературний твір від фольклорного, не дотримувались точності записів, редагували народно-пісенні зразки, контамінували їх з різними варіантами та авторськими творами, а також не розрізняли фальсифікати й підробки. Детальніше див.: Іваннікова Л. “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського: професійна поезія чи фальсифікація фольклору? (історіографія проблеми) // Матеріали до української етнології. — 2013. — Вип. 12. — С. 119–124.

Київська ж громада 1860-х рр. ... — Київська, або Стара громада — громадська культурно-просвітницька організація, що існувала в Києві у 1859–1876 рр. До її складу входили В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Лисенко, К.Михальчук, Т.Рильський, М.Старицький, П.Чубинський та інші представники української інтелігенції.

“Треба звести тексти і варіанти пісень... затримав в пам’яті протягом віків” (с. II) — наведена цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. II) перекладена з російської М.Грушевським.

...лист одного з молодих галицьких народовців з Станіславова... — далі М.Грушевський цитує лист М.Бучинського до М.Драгоманова від 15 серпня 1871 р., причому цитує досить довільно, вводячи до цитати як чистовий, так і чернетковий варіанти листа та не позначаючи пропущені слова й фрази. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. 3–4, примітка 7 на с. 3.

с. 5 ...Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів... — у виданні “Исторические песни малорусского народа” прізвища цих збирачів українського фольклору зазначені як Сеницький, Штангеев, Стоянов, Шиманов відповідно (т. 1, с. II).

...Зайкевич... — виправлена помилка М.Грушевського (у друкованому варіанті було зазначено Гайкевич).

“Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю...” — тут Грушевський цитує (як завжди, із пропусками та власними поясненнями у тексті — в даному прикладі поясненням, що належить Грушевському, є фраза “простою зміною уряду”) працю: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 3.

Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3 — тут і далі М.Грушевський посилається на працю: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881.

с. 5–6 “Хід роботи в виборі, об’єднанні і толкуванні пісень... заховані в пам’яті неписьменного сільського люду” — цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. III–IV) перекладена з російської М.Грушевським.

с. 6 ...“наскільки пісні, заховані пам’яттю малоруського селянина... характер пісенної творчості малоруського народу” (с. XVI) — цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. XVI) наведена із незначними пропусками тексту та перекладена з російської М.Грушевським.

...весільна танечна співанка про Чурила... — йдеться про вміщений у виданні “Исторические песни малорусского народа” твір під назвою “Журило” (т. 1, с. 54).

Cante-fable (також cante fable, chantefable) — з фр.: шантефаль — жанр середньовічної оповіді в прозі, що переривається ритмізованими віршами з важливою інформацією. Традиційно застосовується при означенні жанру давньофранцузької літератури.

...про Михайлика й Золоті ворота... — йдеться про вміщений у виданні “Исторические песни малорусского народа” запис під назвою “Легенда о Золотых воротах” (т. 1, с. 50–51).

с. 7 ...(редактори називають нові збірки Максимовича, Оп.Марковича, С.Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького) — М.Грушевський переказує подані упорядниками видання “Исторические песни малорусского народа” відомості про те, що у розпорядження видавців потрапила сила-силенна різних пісень з рукописів згаданих збирачів фольклору (т. 2, с. 1).

...уривки з віршів на смерть Сагайдачного, опубліковані свого часу Максимовичем... — у першому випуску 2-го тому “Исторических песен малорусского народа” на с. 127–133 у додатку “Современныя вирши о гетьмане Петре Каношевиче Сагайдачном” були передруковані три уривки з віршів із упорядкованого М.Максимовичем видання. Див.: Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Киевлянин. — М., 1850. — Кн. 3. — С. 151, 172, 177–183.

...повний текст Петерб[урзької] публіч[ної] бібліотеки... видав Голубев... — М.Грушевський посилається на текст твору Касіяна Саковича “Вірші на жалосний погреб зацного рщера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорозкого”, що був доповнений описом герба Запорозького війська, передмовою та зверненням “До чительника” і вийшов окремою книжкою 1622 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. Йдеться про примірник цього видання із зібрання Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (нині — Російська національна бібліотека), що опублікував С.Голубев. Див.: Голубев С.Т. История Киевской духовной академии. — Вып. 1: Период до-Могилянский. — К.: Университетская типография, 1886. — Приложение. — С. 17–40.

с. 8 ...як їх потім характеризував Драгоманов... — М.Грушевський посилається на працю: Драгоманов М. Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст. // Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 127.

Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань... — тут М.Грушевський помиляється. Про вимушений виїзд за кордон М.Драгоманов пише у тій самій праці: Драгоманов М. Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст. // Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 127.

...літом же 1876 р. вийшов звісний заборонний указ — йдеться про так званий Емський указ, що був підписаний російським імператором Олександром II 18 травня 1876 р. Указ був спрямований на витіснення української мови з культурної сфери та вводив низку заборон, зокрема в Російській імперії заборонялось друкувати будь-які книги українською мовою, видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, а також без спеціального дозволу ввозити з-за кордону написані українською мовою книги.

...безхосенність... — західноукр.: безкорисність, невідгідність.

...се зложилось на дві книжки “Політичних пісень українського народу”... — йдеться про видання: Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М.Драгоманова. — Ч. 1, розділ 1. — Женева, 1883. — 136 с.; Ч. 1, розділ 2. — Женева, 1885. — 227 с.

с. 9 Приймаючи катедру історії українського народу у Всеукраїнській академії наук... — 31 грудня 1923 р. на засіданні Спільного зібрання ВУАН М.Грушевського було обрано дійсним академіком по кафедрі історії українського народу.

с. 10 Класична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми... — йдеться про збірник із зібраних Ф.Дж.Чайльдом у XIX столітті 305 англійських і шотландських балад та їх американських варіантів, що був опублікований у 10 томах у 1882–1898: *The English and Scottish Popular Ballads* / Ed. by Francis James Child. — Boston, New York, Houghton, Mifflin and Company, 1882–1898.

с. 11 *...про "елегії, quos dumas Russi vocant"...* — з лат.: про "елегії, що їх руські називають думами" ... — цитата із праці С.Сарницького "Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanoorum libri octo", що її наводить М.Грушевський за виданням Я.Длугоша "Historiae Polonicae libri" (XII. Т. 2. — Lipsk, 1712. — S. 1198). Більш широко Сарницького він цитує у 6-му томі "Історії України-Руси" (К.-Львів, 1907. — С. 615), там же детально обговорює питання про українські думи (с. 614–616).

В передмові до першого видання пісень ("Малороссийские песни", 1827), с. VI, Максимович пише... — М.Грушевський цитує з книги: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — С. VI–VII.

Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського... — див.: О народных песнях славян (из письма г-на Бродзинского к редактору варшавского журнала) // Вестник Европы. — 1826. — Т. 149. — № 13 (июль и август). — С. 52.

с. 12 *...Лукашевич вернувся був до вживання "думи" як терміна для кожної елегічної чи взагалі лірично-закрашеної української пісні...* — див. упорядковане П.Я.Лукашевичем видання: Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. — СПб.: В типографии Эдуарда Праца и К^о, 1836. — 186 с.

"Пісні моралістичні, — каже він в передмові до своєї збірки..." — М.Грушевський у власному перекладі цитує передмову А.Метлинського до видання "Народные южнорусские песни". Див.: Метлинский А. Предисловие // Народные южнорусские песни. — К.: Киевского университета типография, 1854.

Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші... лучше слог думы — М.Грушевський наводить скорочену цитату з видання: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Ч. 1, кн. 1. — С. 127–128.

с. 13 *"Мысли о народных малорусских думах", первісно в "К[іївській] старині", 1892, [кн.] I, с. 26–29* — праця П.Житецького "Мысли о народных малорусских думах" вийшла окремою книжкою у 1893 р. Див.: Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. — К.: Изд. ред. журнала "Киевская старина": Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — IV, 249 с. Їй передувала публікація у часопису "Киевская старина", але під дещо іншою назвою. Див.: Житецкий П. О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум // Киевская старина. — 1892. — Кн. 1. — С. 23–60. М.Грушевський цитує журнальну статтю, подаючи цитату у власному перекладі.

Мелодії українських народних дум, [серія] I, с. XXXIII (1910) — М.Грушевський цитує передмову Ф.Колесси "Про музичну форму дум" до його праці, що вийшла як XIII том серії "Матеріали до української етнології" (видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім.Шевченка у Львові). Див.: Мелодії українських народних дум: серія 1 / Списав по фонографу і зредагував Філярет Колесса. — Львів: З друкарні НТШ, 1910. — LXXXVIII, 178, 20 с.

с. 14 *Опублікування першого корпусу українських голосінь, довершене недавно працею галицьких дослідників...* — похоронні голосіння (загалом 300 текстів, з них 139 текстів друкувалися вперше) за редакцією І.Свенціцького були опубліковані у т. XXXI "Етнографічного збірника", що видавала Етнографічна комісія Наукового товариства ім.Шевченка. В цій же книзі побачив світ т. XXXII "Етнографічного збірника", присвячений похоронним звичаям та обрядам. Див.: Етнографічний збірник. — Т. XXXI–XXXII. Свенціцький І. Похоронні голосіння. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. — Львів: З друкарні НТШ, 1912. — С. 1–129.

Філарет Колесса своєю новішою працею про походження дум... — йдеться про працю: Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). — Львів, 1921. — 145 с. (Спочатку

ця студія була надрукована у “Записках НТШ”, тт. СXXX—СXXXII. — Львів, 1920—1922).

“В думках бачимо лише вищу стадію... поетичними образами та глибоким ліризмом” — М.Грушевський цитує працю: *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). — Львів, 1921.

...передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського — йдеться про комплекс праць акад. Петербурзької АН О.М.Веселовського, присвячених розробці теоретичних питань історії літератури, зокрема історичній поетиці. Після смерті вченого у 1906 р. розпочалось видання зібрання його творів. Основні статті О.Веселовського з історичної поетики були оприлюднені у хронологічному порядку у двох томах серії “Поетика” цього зібрання. Див.: *Веселовский А.Н.* Собрание сочинений. Серия I. Поэтика. Т. I (1870—1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 630 с.; Т. II. Вып. 1 (1897—1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 159 с.

...в звісній праці американського історика поетики Френсиса Гаміра (Gummere) про “Початки поезії” ... — йдеться про працю: *Gummere Francis Barton.* The Beginnings of Poetry. — New York: The Macmillan Company; London: Macmillan & Co., ltd., 1901. — 508 р.

...словесну будову думи — під час друку статті в “Україні” у 1924 р. було не помічено друкарської помилки: замість “думи” було набрано “душу”. Виправлено під час упорядкування даного тому.

с. 16 quasi-історичні — квазі-історичні, подібні до історичних (з лат.).

с. 17 ...стала звісною з запису Ломиковського... — йдеться про працю В.Ломиковського “Запись в 1803—1805 годах малорусских дум” (текст не зберігся).

“ne varietur” — з лат.: зміні не підлягає.

с. 18 ...як се він потім розповів в “Житті і слові” 1895 р.? — йдеться про згадку М.Драгоманова про запис В.Ломиковського у статті: *Драгоманов М.* З записів Ломиковського 1805 р., О.Бодяньського і кн. Цертелева // *Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору.* — Львів, 1895. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 265—268.

Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3—13. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* У кінці статті зазначена дата написання: “1924, вересень”.

Машинопис із численними правками М.Грушевського олівцем та синім чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — № 17162. — 14 арк.). Рукою Грушевського внесено виправлення до назви: із “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання” на “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальні державні завдання”.

Передруковано: Народна творчість та етнографія. — К., 1996. — № 4 (Листопад—грудень). — С. 54—60.

Подається за першодруком.

с. 19 ...Укрголовнауки... — Укрголовнаука — скорочене означення Головного управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР.

с. 20 quasi-дослідниками — квазі-дослідниками, так званими дослідниками (зневажливо, з лат.).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулиминє військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Г91 **Грушевський М.С.**
Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)